

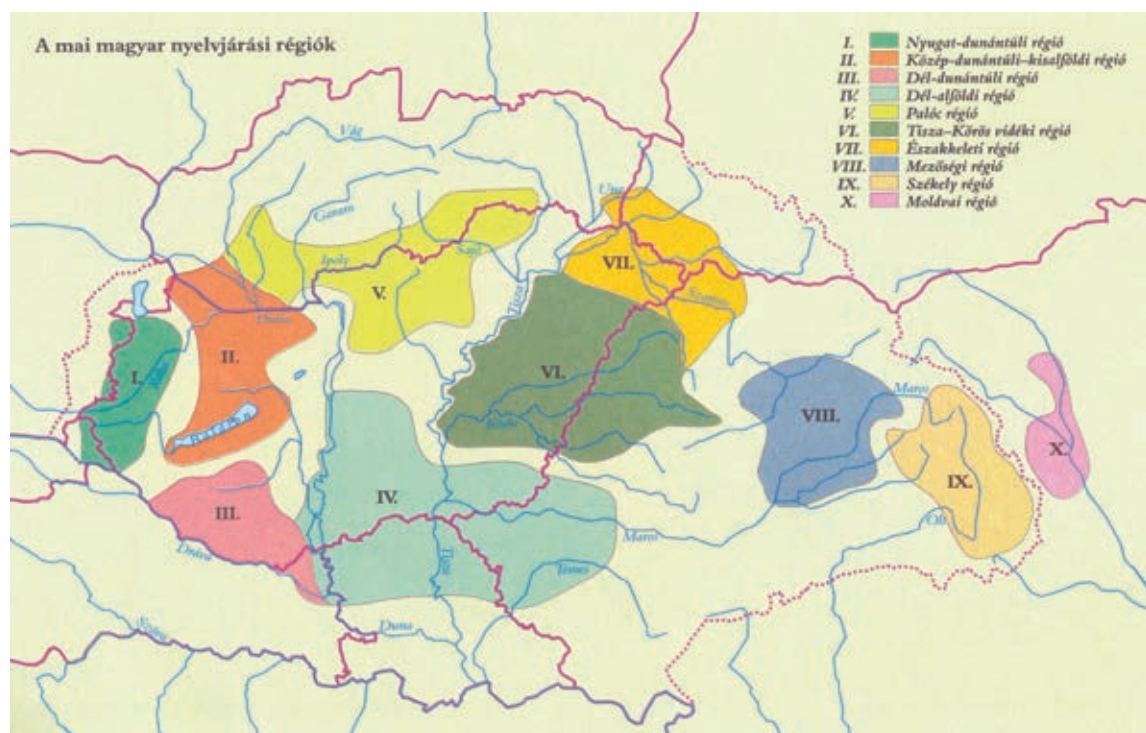
BÁRTH M. JÁNOS

Gyergyó nyelvjárásiassága a 21. század elején

Tudományos közhely és a magyar nyelvet beszélők általános tapasztalata is, hogy az egyes tájakra, vagy egyes településekre jellemző nyelvi sajátosságok, nyelvjárási jelenségek napjainkra visszaszorulóban vannak, a köznyelvi formák egyre nagyobb arányban vannak jelen a mindennapi nyelvhasználatban. A nyelvjárásokkal, dialektológiával foglalkozó kutatók gyakran hangoztatott megállapítása emellett, hogy a nyelvterület peremvidékein, külső határterületein ez a folyamat kevésbé erős, mint a központi régiókban. Igaz lehet-e ez utóbbi állítás a gyergyói székely nyelvváltozatra is? Ez a tanulmány a korábbi szakirodalom és a 2010-es években készített hangfelvételek alapján, néhány példán keresztül igyekszik választ adni erre a kérdésre, bemutatva a gyergyói térség nyelvjáráskutatásának lehetséges forrásait.

A magyar nyelvtudományban idestova két évszázada gyűlnek adatok az egyes települések, kis- és nagytájak nyelvi sajátosságairól, köznyelvtől való eltéréseiről, amelyek a nyelv minden szintjén: a hangtan, alaktan, mondattan és szókészlet rétegeiben is jelentkezhetnek. Az élő nyelvből származó nyelvjárási adatok legfontosabb tárházai – a tájszótárak mellett – a nyelvjárási, nyelvföldrajzi atlaszok, amelyek térképen ábrázolják a különféle nyelvi jelenségek eltéréseit. A sok nyelvjárási jelenség együttes vizsgálatával (leginkább a hangtani rendszer figyelembevételével) elkülöníthetők olyan területi egységek, amelyekben belül többé-kevésbé egybeesnek, együttesen jelentkeznek bizonyos nyelvi sajátosságok. A magyar dialektológia legfrissebb, az ezredfordulón íródott összegzése tíz nagyobb régiót különít el (lásd a Juhász Dezső által szerkesztett térképet¹).

1 *Magyar dialektológia*. Szerk.: KISS Jenő. Budapest, Osiris Kiadó, 2001.

A székely nyelvjárási régió korántsem egységes, további részekre, nyelvjárás-csoportokra tagolódik: elkülönül egymástól az udvarhelyszéki, háromszéki, kászoni, alcsi, felcsíki, gyergyói és a kelet-marosszéki terület. Természetesen az egyes településeken, helyi nyelvjárásokban is felfedezhetők egyedi különbségek.

A székely nyelvjárásterület tagoltságát, belső különbségeit a szakirodalom hagyományosan történeti okokra vezeti vissza: a kisebb egységek nagyjából megfeleltethetők a korábbi saját önkormányzattal rendelkező régiók, székek területének; és a nyelvi különbségek végső soron a székelység középkori betelepüléséhez köthetők: a 12-13. században megtelepülő székelyek többféle kibocsátó helyről, tehát többféle nyelvi-nyelvjárási háttérrel érkeztek mai lakóhelyükre. (Ezt bizonyítja több nyelvjárás-csoport szoros kapcsolata, nyelvi hasonlósága a nyelvterület nyugati régióival: pl. az udvarhelyszéki a dél-baranyaival, a marosszéki a Pótzsony környékével, és a keleti székelység (Csík–Gyergyó–Kászón és Háromszék) a nyugat-dunántúlival, őrvidékivel²). A történeti kutatások tanúsága szerint a

2 PÉNTEK János: *Népi nevek, népi hagyományok*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2003.

fenti csoportok közül legkésőbb éppen Gyergyó benépesülése történhetett meg – legkésőbb a 13-14. században.³

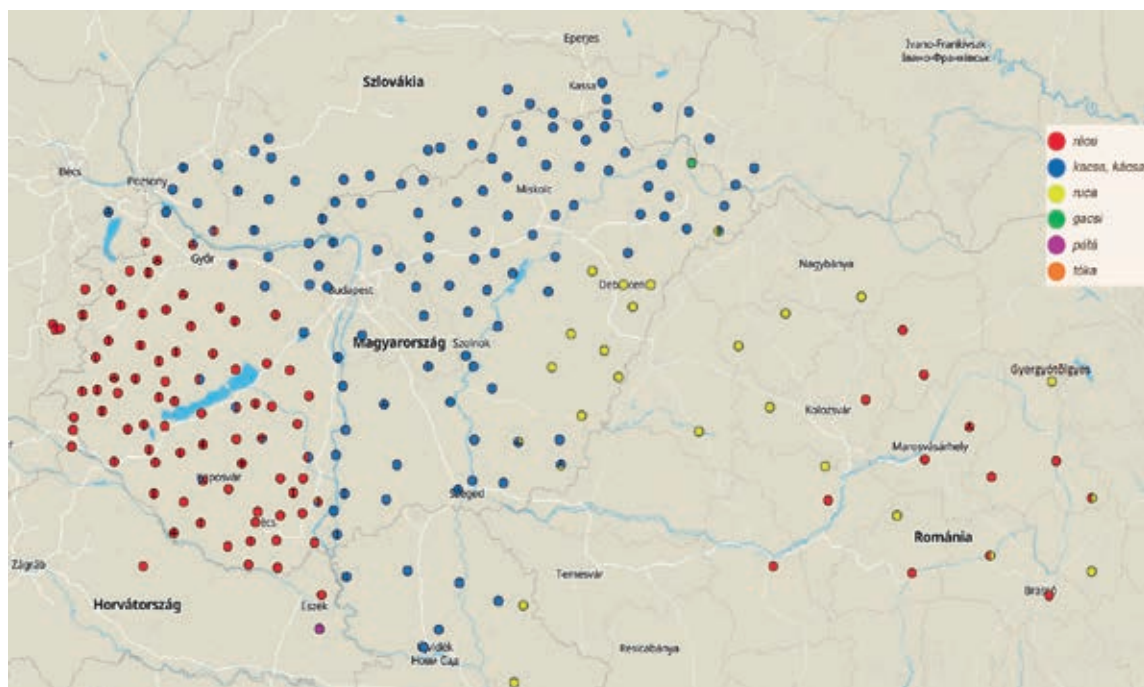
A 20. századi magyar nyelvöldrajz kiemelkedő eredményei, a nyelvjárások aprólékos leírását szolgáló nyelvatlaszok közül több is szolgáltat gyergyói adatokat. Az MNyA, vagyis *A magyar nyelvjárások atlasza* a magyar nyelv területi változatosságát mindeztáig legteljesebb módon bemutató, egységes elvek alapján készült, a 20. század középső harmadában végzett reprezentatív élőnyelvi gyűjtésre támaszkodó adattár, nemzeti atlasz. Deme László és Imre Samu szerkesztésében, a Bárczi Géza vezette nyelvatlaszkutató munkaközösség közreműködésével 1968 és 1977 között jelent meg, hat kötetben (dobozban).⁴ A nyelvatlasz munkatársai több ütemben, 1949 és 1960 között végezték el a hatalmas adatgyűjtést, 1960 és 1964 között pedig ellenőrző gyűjtésre szálltak ki a kijelölt kutatópontokra. A kiválasztott 396 település – a moldvai régió kivételével – lefedi a teljes magyar nyelvterületet, valamennyi nyelvjárást reprezentálja. A kutatópontok kiválasztása a településsűrűséget követte, és a szerkesztők törekedtek az adott térségek hagyományos, archaikus nyelvjárását híven tükröztető kisebb lélekszámú, kevésbé mobilis társadalmú, a modernizálódástól elzártabb települések kiválasztására. A gyűjtések során általában két kutató három-négy napot töltött el egy településen. A kérdőívek kikérdezése során törekedtek a hagyományos, régies formák előcsalogatására, így az adatközlők leginkább a 60 év feletti, idősebb korosztályból kerültek ki. A gyűjtők törekedtek a falvak „átlagos” nyelvjárásának meghatározására, ezért kisebb számban közép- és fiatalkorúakat is bevontak a kérdőívezésbe. Átlagosan 10-20, olykor 32 adatközlőt is megszólaltattak egy adott településen. A feltett kérdésekre adott válaszokat a gyűjtők egységes elvek szerint kialakított fonetikus lejegyzéssel írták föl a gyűjtőfüzetekbe.

A magyarországi helységeken túl a kutatók a határon túli magyarlakta településeken (a korabeli Csehszlovákiában, Romániában, Jugoszláviában, Ausztriában és a Szovjetunióban) is végeztek terepmunkát, azonban – különösen az erdélyi területeken – ezek kutatópont-sűrűsége nem felelt meg a lakosság- és településaránynak, mert a határon túli gyűjtőmunka kiteljesítését a politikai viszonyok is akadályozták.

3 SZABÓ T. Attila: *Gyergyói helynevek a XVII–XIX. századból*. Budapest, 1940.

4 MNyA = *A magyar nyelvjárások atlasza 1-6*. Szerk.: DEME László, IMRE Samu. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968-1977.

A kutatópontok eloszlását jól illusztrálja az alábbi, a magyar nyelvjárások atlaszának adatai alapján készült digitális térkép, amelyen a *kacs*a változatait mutatom be, kiemelve rajta a Gyergyótölgyes kutatópontot (mutatva a *ruca* hangtani elkülönülését a többi székelyföldi változattól).

A gyűjtés részletességében felmerülő hiányosságokat ellensúlyozza a kolozsvári nyelvészek (nagyreszt Murádin László) által 1958 és 1967 között gyűjtött erdélyi nagyatlasz, *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* (RMNyA), amely sűrűbb kutatópont-hálózaton, kibővített, de az MNyA kérdőívével átfedésben lévő kérdéssorral valamennyi romániai magyar nyelvjárás alakulatot felöleli (megjelent Juhász Dezső szerkesztésében Budapesten, 1995 és 2004 között, 11 kötetben).⁵

Az erdélyi nyelvjáráskutatók az RMNyA készítésén kívül több régió tüzetes felmérésére, nyelvföldrajzi leírására vállalkoztak a 20. század második felében.

5 RMNyA = *A romániai magyar nyelvjárások atlasza 1-11*. Gyűjt. és a kéziratot összeáll. MURÁDIN László. Szerk.: JUHÁSZ Dezső. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság etc., 1995-2010.

1954-ben indult a Székely nyelvjárási atlasz gyűjtése és szerkesztése, amelyet kényszerűségből 1987-ben szótári formában jelentettek meg a szerzők.⁶

A magyar nyelvjárások atlaszában Gyergyótölgyes, az RMNyA-ban Borszék, Gyergyóremete és Gyergyószentmiklós képviseli a gyergyói területet. A *Székely nyelvfeldrajzi szótár* ún. teljeskutatópont-hálózat kialakítására törekedett, a gyergyói települések legnagyobb részéről tartalmaz adatokat.

A 2000-es évek elején újra aktuálissá vált egy átfogó, részletes nyelvjárási adatgyűjtés a magyar nyelvterületen. Az egykori „nagyatlasz” zömében az 1950-es években zajló gyűjtése a hagyományos életmód felbomlásának küszöbén az archaikus, elveszni látszó népnyelvi formák rögzítésére törekedett, a térképlapokra sok esetben már saját korukban is történetinek tekinthető adatok kerültek. Ez önmagában is indokolta egy új, széleskörű szinkron adatgyűjtés elvégzését, az eltelt fél évszázad óriási gazdasági-társadalmi változásai pedig kimondottan sürgetővé tették az átfogó nyelvfeldrajzi vizsgálatokat, a nyelvi „leletmentést”.

Az *Új magyar nyelvjárási atlasz* (ÚMNYA) gyűjtési munkálatai 2007-től 2011-ig zajlottak Kiss Jenő professzor vezetésével az MTA-ELTE Geolingvisztikai Kutatócsoportjában. A kutatócsoport célja egy ún. követéses vizsgálat elvégzése volt: a gyűjtés az MNyA kutatópontjain történt, annak kérdőíve alapján. A hangfelvételekből majdan elkészülő *Új magyar nyelvjárási atlasz* így egyszerre lesz alkalmas szinkron, illetve diakrón dialektológiai kutatásokra, hiszen egyfelől átfogó képet mutat a magyar nyelvterület nyelvi állapotáról az új évezred első évtizedében, másfelől pedig – a vizsgálat követéses jellegéből adódóan – a kutatópontok anyagai nem csupán egymással vethetők össze, hanem az ugyanazon kutatóponton fél évszázaddal korábban rögzített állapottal is.

A gyűjtés 186 települést érint, ebből 100 kutatópont Magyarországon, 4 Ausztriában, 4 Ukrajnában, 21 Szlovákiában, 1 Szlovéniában, 3 Horvátországban, 7 Szerbiában és 46 Romániában található. Magyarországról az MNyA eredeti kutatópont-hálózatának körülbelül fele lett kijelölve, a határon túli falvak esetében viszont minden MNyA-kutatópont része a vizsgálatnak, Romániában pedig a RMNyA kutatópontjainak egy részével bővült a kijelölt falvak listája. A gyergyói nyelvjárás csoportot Gyergyóremete képviseli. A gyűjtési munkálatokban a kutatócsoport munkatársain kívül az ELTE és más egyetemek, főiskolák oktatói,

6 GÁLFFY Mózes, MÁRTON Gyula: *Székely nyelvfeldrajzi szótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987.

doktoranduszai és hallgatói is jelentős szerepet vállaltak. A gyűjtés során minden településen 10-10 adatközlővel készült interjú. Az adatközlők kiválasztása során a nemi és korcsoport szerinti megoszlás mellett fontos szempont az is, hogy lehetőleg még hagyományos, paraszti életformát folytató, tősgyökeres lakosok legyenek a vizsgálat alanyai. Az adatközlők két kérdéssort válaszoltak meg: az első a MNyA anyagából összeállított dialektológiai kérdőív, 268 kérdéssel, melyek hangtani, alaktani, szókészletteni jelenségekre irányultak. A nagyatlasz mintegy 1100 kérdést tartalmazott, az ÚMNyA kérdőíve ennél tehát jelentősen szűkebb. Ennek legfontosabb oka, hogy az MNyA kérdőívében számos olyan valóságelemre (tárgyakra, eszközökre) vonatkozó kérdés van, amelyeket már egyáltalán nem használnak, nem ismernek a válaszadók. A második kérdőív azonban a korábbi gyűjtésekhez képest újdonságnak számít; kérdései nem szerepeltek az MNyA gyűjtésében. Ezek a szociolingvisztikai kérdések az adatközlők nyelvhasználatára, nyelvjárására való viszonyára vonatkoztak, valamint bizonyos jelentéstani jelenségekre (pl. mit jelent a *pusztá* szó az adott településen), illetve a nyelvi tiszteletadásra, köszönésformákra koncentráltak. A kérdőíveken kívül minden adatközlővel felvétel készült egy körülbelül félórás, kötetlenebb beszélgetésről is.

Az ÚMNyA adatgyűjtő terepmunkáját egyelőre nem követte szisztematikus feldolgozás, ehhez újabb kutatócsoport létrehozása, és jelentős (pályázati) erőforrások szükségesek. Az ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet könyvtárában őrzött hangfelvételek alapján viszont több kisebb, egy településre koncentráló elemzés is született. Az alábbi vázlatos áttekintéshez a Gyergyóremetén készült interjúkat (13 személlyel készült 42, összesen közel 14 órányi hangfelvételt) használtam föl. Az adatközlők közül 6 nő, 7 férfi. Öten a 30-50 éves, ketten az 50-70 éves, és hatan a 70 év fölötti korosztályba tartoztak. Az interjúkat Ambrus Lehel és Schultz Judit készítette 2010-ben. A nyelvjárási jelenségeket a korábbi atlaszadatokkal a fellelhető fontosabb szakirodalom alapján vettem össze.⁷

A magánhangzók tekintetében átmenetiség jellemző: bizonyos hangtani jelenségek Csík és Háromszék területéhez, bizonyos vonások pedig Udvarhelyszékhez

7 GENCSEY István: *A gyergyói nyelvjárás*. In: *Magyar Nyelvőr*, XXXIV. (1905) 2. sz. 84-90., 188-195., 258-268., 321-329. (a továbbiakban: GENCSEY 1905); MÁRTON Gyula: *Adatok a zárt í-zés állapotához Csík és Gyergyó nyelvjárásában*. In: *Magyar Nyelvjárások*, XV. (1969) 41-50. (a továbbiakban: MÁRTON 1969); VÁMSZER Márta: *Csík és Gyergyó nyelvjárása*. In: *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, I. (1957) 1-4. sz. 24-62. (a továbbiakban: VÁMSZER 1957)

kapcsolják Gyergyót. A nyíltabb *e* és *ä* hangok, amelyek Csík, Gyimes és Háromszék vidékeire nagymértékben jellemzők, Gyergyóban (Maros- és Udvarhelyszékhez hasonlóan) nem fordulnak elő – a 2010-es felvételeken sem akad nyomuk – bár Vámszer Márta tesz említést *e* megjelenéséről (a 20. század közepi gyűjtésekben).⁸ Szintén nincs nyoma az Udvarhelyszék egy részére igen jellemző *ö*-zésnek (*szöm, körösz*). A nyílt *e*-k elterjedéséhez hasonló a keleti székelység körében az *ä*-k zártabb ejtése, ez sem jellemző a Gyergyó-vidéki településeken.

Általános viszont a zárt *ë* fonéma jelenléte (*mëgyëk, lehël, szëm*): korosztálytól, nemtől, foglalkozástól függetlenül rendszerszerű a használata. Gyakran megjelenik a zártabb ejtésű *a* hang, főként szóvégi helyzetben: *virágja, sáska, borozda*. Érvényesül az *r, l, j* nyújtó hatása, pl. a *szálma, sárju* szavakban.

A 2010-es hangfelvételeken nagyon kevés nyoma van az ún. *i*-zésnek: (csak egy adatközlőnél fordul elő *ídes* változat), amelynek csíki és gyergyói jelenlétét Márton Gyula meggyőzően, sok példával bizonyította egy tanulmányában. Mindez arra utalhat, hogy ez a jelenség visszaszorulóban van, vagy ennek a hangtani variánsnak az előfordulásában Gyergyón belül is különbségek tapasztalhatók (illetve, hogy további anyaggyűjtést igényel a kimutatása).⁹

Rendkívül jellemzőek Gyergyóban a záródó kettőshangzók, vagyis a köznyelvi *ó, ő, é* helyén ejtett *ou, öü, ëi* típusú hangok (*gyó"nik*). Ebben a tekintetben életkori különbségek tapasztalhatók: a hetven éven felüli adatközlőknél határozottabban (*pánkou*), de a köznyelvvvel jobban érintkező fiatalabb adatközlőknél egyre kevésbé érzékelhető. Az interjúkban nincs nyoma a Gencsynél még említett *áé, eé, aó* diftongusoknak (*naálunk*)¹⁰. Egyetérthetünk Vámszer Márta fél évszázaddal ezelőtti megfogalmazásával (a székely atlasz gyűjtési tapasztalatai alapján), hogy a gyergyói diftongusoknak „mind a nyelvállás, mind a nyomatékeloszlás szempontjából több változatuk is használatos.”¹¹

A hosszabb beszélgetéseket tartalmazó, kötetlenebb szöveges felvételekben olykor előfordulnak labializált, *ü*-s formák: *küs, mü* stb., de a kérdőíves felmérésből hiányoznak (a korábbi *szüvök* egységesen *szivük – szivök* alakú, a *csirke* nem *csürke, tüktököt* helyett *titeket* hangzik el többször is) – mindez ennek a jelenségnek a fokozatos visszaszorulására, a köznyelvi formával való váltakozására utal.

8 VÁMSZER 1957. 53.

9 MÁRTON 1969. 41-50.

10 GENCSY 1905. 188.

11 VÁMSZER 1957. 53.

A mássalhangzók tekintetében a következő megfigyeléseket tehetjük: a Székelyföldön egységesen a *j*-zés jellemző, a 2010-es hangfelvételeken sincs nyoma *ly* hang ejtésének (*lik, bagoj, ojan*). A köznyelvi *v* helyén ejtett archaikus *β* hangra sem akad példa: a korábbi *osztósfátá* helyett, *osztováta* ejtés hallható. Gyakori, hogy mássalhangzónyúlás történik, különösen a szóvégeken, illetve toldalékolt formákban: *okossan, igyenöss*.

Elkülöníti a csíki nyelvjáráscsoporttól a gyergyóit a *-val, -vel* rag hasonulása: ezen a tájon nem fordulnak elő *szekerverel, pénzvel* típusú alakok.¹² Az alaktani jelenségek másik kiemelten fontos esete, hogy a régies, ún. családi helyhatározóragok jelen vannak ennek a vidéknek a nyelvváltozatában. A nyelvi változást jelzi azonban, hogy több adatközlő a köznyelvi formát választotta elsőként (tehát az archaikus forma részben visszaszorulóban van): a 'Sándorékhoz' jelentésben használt *Sándorékni* általánosnak mondható, a 'Sándoréknál' jelentésű *Sándoréknitt* felefele arányban fordult elő köznyelvi és nyelvjárási alakban. Hasonlóképpen ingadozás tapasztalható a *v* tövű névszók toldalékolása esetében: *tetük* és *tetvek* egyaránt előfordul. Kevésbé van nyoma a 2010-es felvételeken a *madar, szeker* típusú, Csíkra és Gyergyóra korábban általánosnak mondott alakoknak.¹³ A birtokos személyjel többes szám harmadik személyű *-ok/-ök/-ék* alakja¹⁴ (*házok, fülök, kertyék*) eltűnőben van, az interjúk alapján a köznyelvi *kertyük* forma tűnik általánosnak. Az ikesorozás *aluggyék* típusú felszólító formái megjelennek a válaszok között, de változnak a köznyelvi *aluggyon* típusú formákkal. Továbbra is használatos a régies, összetett múlt idő (*kért volt*).

A Gencsy István által a 20. század legelején felgyűjtött gazdag helyi szókincs részben a Székelyföldön általános alakokat, részben valóban csak e kistájra jellemző formákat tartalmaz – ezek utóéletének vizsgálatához más típusú, részletes kérdőívre lenne szükség. Az Új magyar nyelvjárási atlasz néhány példája azonban jól mutatja, hogy az elavulóban lévő fogalmak, tárgyak nevei természetesen passzívva válnak (*csábalí, hízbali*: 'baloldali, jobboldali ökör', *léhél* 'gereben'), vagy teljesen feledésbe merülnek (*pēnde - pēndēj*).

Számos mindennapos, aktív használatban lévő helyi forma (akár alaki, akár valódi tájszó) a tapasztalható köznyelviesedéstől függetlenül mégis kitartóan jelen

12 VÁMSZER 1957. 52.

13 VÁMSZER 1957. 52.

14 VÁMSZER 1957. 52.

van a mai nyelvhasználatban: *borozda*, *burján* ('gaz'), *bendérez* (a kakas), *báunkkòl* (a kutya), *morrog* (a macska), *csipòr* ('bögre'), *gal* ('göröngy'), *görgöt* ('mennydörög'), *csihán* ('csalán'), *réce* ~ *ruca* ('kacsa') stb.

Egyes szavak arra utalnak, hogy a mai nyelvhasználatban (főként az adott beszélő életmódjától, foglalkozásától, mobilitásától, vagy a szituációtól, beszédpartnertől – tehát nem az életkorától függően) váltakozik a köznyelvi és nyelvjárási forma: *bosztán* ~ *sütőtök*, *füge* ~ *egres*, *lepíté* ~ *lepke*, *rokoja* ~ *szoknya*, *vakkancs* ~ *vakond*, *homáj* ~ *felhő*.

A gyergyói nyelvjárás beszélői tehát – a legfrissebb anyaggyűjtés vázlatos áttekintése alapján – sok esetben ismerik és használják a köznyelvi formákat, de néhány karakteres nyelvjárási jelenség tekintetében továbbra is a regionalizmusokat, helyi nyelvjárási vonásokat részesítik előnyben.

Dialectul în Gheorgheni la începutul secolului XXI

Studiul examinează trăsăturile dialectologice ale regiunii Gheorgheni. Autorul trece în revistă atlase lingvistice și analize dialectale publicate anterior. Analiza se bazează pe materialul de interviu al Noului Atlas al Dialectului Maghiar (realizat în 2010). Lucrarea oferă exemple de modificări fonologice, morfologice, de vocabular în versiunea în limba locală.

The status of Gheorgheni's dialect at the beginning of the 21st century

This paper describes the dialectological features of the Gheorgheni region. The author reviews previously published language atlases and dialect analyzes. The analysis is based on the interview material of the New Hungarian Dialect Atlas (made in 2010). The paper provides examples of phonological, morphological, vocabulary changes in the local language version.